

आज सम्म प्राप्त नेपालका लिच्छवी अभिलेखमा सर्व प्रथम कुन ?

—शंकरमान राजवंशी

नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट वि. सं. २०३० मा प्रकाशित भएको श्री हरिराम जोशी द्वारा संपादित 'नेपालको प्राचीन अभिलेख' भन्ने पुस्तकमा स्वयम्भूको अभिलेखलाई सर्वप्रथम मानिएको छ । त्यस अभिलेख मा टुटी फुटी वांकी देखिएका अक्षरले बनेको अपूर्ण शब्द "रदेवो नरेन्द्र" लाई लिएर उक्त खण्डित अभिलेख राजा मानदेवको बाजे राजा शंकरदेवको हो भनी तर्क दिइएको छ ।

फेरी नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट वि. सं. २०३० मा प्रकाशित भएको श्री धनवज्र वज्राचार्य द्वारा संपादित लिच्छवीकालका अभिलेख भन्ने पुस्तकमा चाबहिलको अभिलेखलाई सर्व प्रथम मानिएको छ । त्यो अभिलेख राजा शंकरदेवको पनि बाबु राजा वृषदेवको हो भन्ने कुराको आधार त्यस अभिलेखको लिपि र प्रचलित वंशावली दिइएको छ । अर्को कुरो त्यस अभिलेखमा उल्लिखित माघवर्षे काले आषाढ शुद्ध १० यस वचनको आधारमा गणना गरी हेर्न सके यसको समय निर्णय हुने सम्भावना छ, 'माघ-वर्षेकाल' आदि लेखने चलन मानदेव यता देखिएको छैन भन्ने तर्क पनि दिइएको छ ।

नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट प्रकाशित भएको 'नेपालको प्राचीन अभिलेख' भन्ने पुस्तकमा उक्त चाब-हिलको अभिलेखलाई राजा मानदेवको भन्दा पछि अनु-परमको अभिलेख भन्दा अघि राखिएको छ । नेपाल र

एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट प्रकाशित "लिच्छवीकालका अभिलेख" भन्ने पुस्तकमा चाहि पूर्वोक्त स्वयम्भूको अभिलेखलाई राजा मानदेवको समय भित्र पारी राखिएको छ । यसरी नेपालका प्रतिष्ठित ठूला संस्थाबाट निस्केका दुई थरी पुस्तकमा मत भिन्ना भिन्नै भएका छन् । यसरी भ्रमोत्पादक मत राखि छोड्नु राष्ट्रका लागि राम्रो जस्तो लाग्दैन । यसको निष्कर्ष ता ती प्रतिष्ठित संस्थाहरूले तुरुन्तै गर्नु पर्ने हो । किन गर्दैनन् उनीहरू नै जानून । मैले जाने बुळे सम्मको निष्कर्ष यहां दिन खोजेको छु ।

स्वयम्भूको उक्त अभिलेख सर्वप्रथम श्री गौतम वज्र वज्राचार्यले जो सकेको परिश्रम गरी पाठ पढी पूर्णिमा पत्रिका ९ अंकमा प्रकाश गर्नु भएको थियो । त्यस अभिलेखलाई श्री धनवज्र वज्राचार्यले राष्ट्रिय अभिलेखालयमा आएर राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको मूल प्रति छापा संग पुनः भिडाई जो सकेको परिश्रम गरी बढी पाठ थपी आफ्नो लिच्छवीकालका अभिलेख नामक पुस्तकमा प्रकाश गर्नु भयो । श्री हरिराम जोशीज्यूले चाहि सो अभिलेखलाई मूल प्रति संग भिडाई रूजू गर्ने चेष्टा गर्नु भएको देखिएन । सो अभिलेखको कतिपय अक्षर फुटिसकेको हुनाले अली समय लगाई विचार गरी हेरेको खण्डमा अक्षरको डोपबाट कतिपय ठाउँमा अभिलेखको पाठ थप्न सकिन्थ्यो । त्यसको लागि धैर्यको आवश्यक पर्छ । मैले पनि सो अभिलेखलाई मूल प्रति संग भिडाई

रूजू गर्दा पाठान्तर पाएको छ । मैले पढेको अभिलेखको पाठ तथा पाठान्तर विचार गर्न सजिलोको लागि फोटो सहित परिशिष्टमा दिइएको छ ।

स्वयम्भूको उक्त अभिलेखको दोश्रो पंक्तिमा “रदेवो नरेन्द्र” भन्ने उल्लेख छ । दशौं पंक्तिमा चाहि मानविहारे भन्ने उल्लेख छ । श्री धनवज्र वज्राचार्यले पनि मानविहारे नै पाठ पढनु भएको छ । श्री हरिराम जोशीज्यूको पाठमा चाहि नविहारे मात्र छ । श्रीमान विहारको अर्थ गराइमा श्री हरिराम जोशीज्यूको धारणामा श्रीमान् शब्द भिन्नै विहार शब्द भिन्नै परेको छ । वास्तवमा श्रीमान् शब्द अभिलेखमा हलन्त छैन अजन्तै छ । त्यस ताकाको लिपिको नियम अनुसार हलन्त पार्दा भिन्नै किसिमको अजन्त पार्दा भिन्नै किसिमको लिपी हुन्छ । श्रीमान शब्द अजन्त हुनाले नामवाचक शब्द हो पदवाचक शब्द होइन भन्ने स्पष्टिन्छ । त्यसकारण मानविहारको अर्थ मानदेवको नामले रहेको विहार भन्ने हुन्छ । मानदेव शंकर देवका नाती हुन् । लिपिको तुलना गरी हेर्दा चांगुको मानदेवको अभिलेखको लिपि र स्वयम्भूको उक्त अभिलेखको लिपिसंग हुवहू मिल्दछ । त्यसो हुंदा लिपिकर पनि एउटै व्यक्ति देखिन्छ । यसरी विचार गर्दा स्वयम्भूको उक्त अभिलेख मानदेवको समयको भन्ने निष्कर्ष आउँछ ।

चावहिलको अभिलेख चाहि संशोधन मण्डलका सवस्यहरूद्वारा संपादन भई सर्वप्रथम अभिलेख संग्रह ९ भागमा प्रकाशित भएको थियो । त्यसलाई श्री धनवज्र वज्राचार्यले लिच्छवीकालका अभिलेख भन्ने आफ्नो पुस्तकमा अनुवाद सहित प्रकाश गर्नु भयो । त्यसमा उहाँले उक्त चावहिलको अभिलेखलाई वृषदैवको हो भनी तर्क गर्नु भएको छ ।

लिपिको विकासक्रम विचार गर्दा मानदेवको समयको अभिलेखमा इकारको मात्रा अक्षरको डिको भन्दा तल फरेको हुंदैन र छोटो कल्की जस्तो थोरै लटकेको हुन्छ । विस्तार विस्तार इकारको मात्रा तल तल फर्दै नरेन्द्र देवताका आएर उक्त कल्की जस्तो इकारको मात्रा अक्षरको खुट्टा सम्म फरेको हुन्छ । ख, ग, ण, अक्षरमा आकारको मात्रा लाउँदा मानदेवको समयमा खुट्टामा अहिलेको

सातको अंक जस्तो मात्रा लगाइन्छ, विस्तार विस्तार आकारको मात्रा माथिमाथि उक्लदै नरेन्द्र देवताका आएर टाउको सम्म पुगेर अक्षरको डिकोबाट आकारको मात्रा फरेको हुन्छ । सो चावहिलको अभिलेखमा इकारको मात्रा डिकोबाट ओर्लन थालेको र आकारको मात्रा चाहि माथि उक्लन लागेका छन् । जस्तै सो अभिलेखको दोश्रो पंक्तिमा प्रजा दुखात्रमोचिता भनी उल्लेख भएकोमा खाको आकारको मात्रा उक्लेर ढाडमा पुगेको छ । डिको दिने शैली वसन्तदेवको अभिलेखसंग मिलेको देखिन्छ । चावहिलको अभिलेखको पाठ फोटो सहित परिशिष्टमा दिइएको छ ।

सो अभिलेखको सातौं पंक्तिमा माघबर्षे काले भनी जुन उल्लेख भएको छ त्यो गुरु बर्षबाट भएको हो । गुरु वर्ष चाहि वृहस्पतिको उदयको गणनावट हुन्छ । वृहस्पतिको गति ढीलो छ । सूर्यको गति छिटो छ । जब सूर्य छिटो गएर वृहस्पतिको नजिक पुग्दछ अनि वृहस्पति अस्त हुन्छ । जब सूर्य वृहस्पतिलाई छोडेर अलिपर पुगे पछि वृहस्पतिको पूर्वोदय हुन्छ । त्यो कुरो ज्योतिषमा यसरी बताएको छ । जस्तै:-

क्षितिजोऽष्टयमैरुदेति पूर्वे गरुर्न्दै रविजस्तु सप्तचन्दैः ।
स्वस्वोदय भाग संविहोने भंगणांशैर परत्र यान्ति चास्तम् ॥१६॥

(ग्रहलाघवपञ्चतारास्पष्टीकरणाधिकार)

स्पष्टकेन्द्रांश मंगलको २८ अंश, वृहस्पतिको १४ अंश, शनिको १७ अंश हुंदा पूर्वोदय हुन्छ ।

त्यही केन्द्रांश ३६० अंशबाट घटाउँदा जति हुन्छ त्यति केन्द्रांशमा पश्चिमास्त हुन्छ ।

गुरुवर्ष गणना गर्ने कुरो मकरन्दमा यसरी दिइएको छ । जस्तै:-

स्यादूर्जादिषुमासेषु वृद्धिमादिद्वयद्वयम् ।
उपात्यपंचमान्तेषु नक्षत्राणां त्रयं त्रयम् ॥
यस्मिन्नभ्युदितो जीवस्तन्नक्षत्रा ह्यवत्सरः ।

तद्यथा :-

यस्मिन्समये गुरोरुदयः तस्मिन् समये यस्मिन् नक्षत्रे गुरुस्तिष्ठति तन्नक्षत्रस्य यो मासः स गुरुवर्षं सन्नको ज्ञयः,

कृत्तिका रोहिणी स्थितो गुरुः सूर्यं सान्निध्यादयं प्राप्तस्तदा
कार्तिक संज्ञकं गुरुवर्षं ज्ञेयम् । मृगशिरः मार्गशीर्षः,
पुनर्वसुपुष्ययोः पौषः । अश्लेषामधयोर्माघः । पूर्वोत्तराहस्तेषु
फाल्गुनः । चित्रास्वात्योश्चैत्रः । विशाखानुराधयोर्वैशाखः ।
ज्येष्ठा मूलयोर्ज्येष्ठः । पूर्वोत्तराषाढयोर्षाढः । हरिवासवयोः
श्रावणः । शततारका पूर्वभाद्रपदोत्तराभाद्रपदासु भाद्रः ।
अन्त्यदास्रयमानामाश्विनः । तत्र पंचमः फाल्गुनः अन्त्यः
आश्विनः, उपांत्यो भाद्रपदस्तेषु प्रत्येकं नक्षत्रत्रययोगो
ज्ञातव्यः ।

(विश्वनाथकृतमकरन्दसारणी ८९ पृ.)

कार्तिकादि महीनाहरूमा कृत्तिकादेखि दुइ दुइ नक्षत्र
हुन्छन् । उपान्त्य पंचम र अन्तिम महीनामा तीन तीन
नक्षत्र हुन्छन् । जुन नक्षत्रमा वृहस्पति उदाउंछ त्यस
नक्षत्रको नामको वर्ष हुन्छ । जस्तै जुन वखत वृहस्पतिको
उदय हुन्छ त्यस वखत जुन नक्षत्रमा वृहस्पति रहन्छ त्यो
नक्षत्रको जुन महीना हुन्छ त्यो गुरुवर्षको नाम जान्नु ।
कृत्तिका वा रोहिणी नक्षत्रमा रहेको वृहस्पति सूर्यको
नजिक भई उदय हुंदा त्यस बेला कार्तिक नाउँ भएको
गुरुवर्ष जान्नु । मृगशिरा र आर्द्रामा मार्ग, पुनर्वसु र
पुष्यमा पौष । अश्लेषा र मघामा माघ । पूर्व फाल्गुनी
उत्तरफाल्गुनी हस्तमा फाल्गुन । चित्रा र स्वातीमा चैत्र ।
विशाखा र अनुराधामा वैशाख । ज्येष्ठा र मूलमा ज्येष्ठ ।
पूर्वाषाढा उत्तराषाढामा आषाढ । श्रावण र घनिष्ठामा
श्रावण । शतभिषा पूर्वभाद्रपद उत्तर भाद्रपदमा भाद्र ।
रेवती अश्विनी भरणीको आश्विन । त्यहाँ पंचम भनेर
फाल्गुन अन्त्य भनेर आश्विन, उपांत्य भनेर भाद्र जान्नु ।
तिनीहरूमा प्रत्येकको तीन तीन नक्षत्र जान्नु ।

यसको तालिका निम्नलिखित बमोजिम हुन्छ ।
जस्तै:-

वृहस्पति उदय हुंदाको नक्षत्र	महावर्ष
कृत्तिका, रोहिणी	कार्तिक वर्ष
मृगशिरा, आर्द्रा	मार्ग वर्ष
पुनर्वसु, तिष्य	पौष वर्ष
अश्लेषा, मघा	माघ वर्ष
पूर्व फाल्गुनी, उत्तर फाल्गुनी, हस्त	फाल्गुन वर्ष

चित्रा, स्वाती	चैत्र वर्ष
विशाखा, अनुराधा	वैशाख वर्ष
ज्येष्ठा, मूल	ज्येष्ठ वर्ष
पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा	आषाढ वर्ष
श्रावण, घनिष्ठा	श्रावण वर्ष
शतभिषा, पूर्वभाद्रपद, उत्तरभाद्र पद	भाद्र वर्ष
रेवती, अश्विनी, भरणी	आश्विन वर्ष

यसरी गुरुवर्ष १२ सौर वर्षको एकचक्र हुन्छ । यस
चक्रमा १२ सौर वर्षमा एक गुरु वर्ष क्षय हुन्छ । किन
भने १२ सौर वर्षमा ११ चोटि वृहस्पतिको उदयास्त हुन्छ ।
यो प्राचीन परिपाटी अद्यापि पात्रोमा वर्षफल प्रकरणमा
गुरु वर्ष लेख्ने चलन चलेको छ । जस्तै:-

वि. सं. १९६५ को पन्चाङ्गमा-पौष वर्ष लेखिएको छ ।
वि. सं. १९६६ को पन्चाङ्गमा-फाल्गुन वर्ष लेखिएको छ ।

यहाँ पौष वर्ष पछि एकै चोटि फाल्गुन वर्ष आएको
हुनाले माघ वर्ष क्षय भएको छ । १२ सौर वर्षमा गुरु
वर्षको एक चक्र हुने हुनाले १२ सौर वर्षमा
गुरु वर्ष दोहोरिन्छ । जस्तै:-

वि. सं. २०१२ को पन्चाङ्गमा-माघ वर्ष लेखिएको छ ।
वि. सं. २०२४ को पन्चाङ्गमा-माघ वर्ष लेखिएको छ ।

१९ सौर वर्षमा अधिमासचक्र घुमे जस्तै १२ सौर
वर्षमा गुरु वर्षको चक्र घुम्ने हुनाले कुन कुन सौर वर्षमा
कुन कुन अधिमास पर्ने आउँछ भनी थाहा पाउन सकिए
जस्तै कुन कुन सौर वर्षमा गुरुको माघ वर्ष पर्ने आउँछ
भनी थाहा पाउन सकिन्छ । वसन्तदेवको समयमा पर्ने
लिच्छवी संवत् ४४० वाट गणना गर्दा आएको वृहस्पतिको
उदय गणना यस प्रकार छ ।

लि. सं. ४४० (शक ४१८) श्रावण कृष्ण (पूर्णा-
न्तबाट भाद्र कृष्ण)

तिथि- ८
वार - शु.
घडी - ३४

पला - ४३

सूर्य - ३१२९.३२

वृहस्पति - ३१९१.३५१९३

शी. कें. - ०१९३४९१२०

उदयघडी - ५९.५५

वृहस्पतिको राश्यादि ३१९६।४० उप्रान्त ४१९३।२० यावत्मा वृहस्पतिको उदय भएमा वृहस्पति अश्लेषा वा मघामा हुन्छन् र त्यो वर्षको नाम गुरू वर्षानुसार माघवर्ष हुन्छ । यहाँ वृहस्पतिको स्पष्ट शीघ्र केन्द्र १३ अंश चान चून पुगेको छ । पूर्वोक्त ग्रहलाघवमा बताए अनुसार ५९ घडी ५५ पलामा वृहस्पतिको स्पष्ट शीघ्र केन्द्र १४ अंश पुगी पूर्वोदय हुन्छ । तब त्यो वर्ष माघवर्ष भयो । यस माघ

वर्षको आषाढ शुक्ल दशमी उल्लिखित चावहिलको मिति-
को गणना निम्नलिखित बमोजिम छ । जस्तै:-

लि. सं. ४४० (अंश ४१८ वि. सं. ५५३) आषाढ
शुक्ल

तिथि- १०

वार - वृ.

घडी - ३४

पला - २२

सूर्य - २१९८.६८

उक्त चावहिलको अभिलेख लिपिको तुलना र गणना-
बाट वसन्तदेवको समसामयिक मिल्न आउँछ । त्यसकारण
मेरो निष्कर्ष अनुसार आज सम्म प्राप्त भएको लिच्छवी
अभिलेखमा चांगुस्थित मानदेवको स्तम्भाभिलेख वाहेक
पुरानो अरू देखिन आएका छैनन् ।

परिशिष्ट

स्वयम्भूको अभिलेखको पाठ-

- (१) ..... मा ..... न्य
(२) ..... देवसुत ..... रदेवोन्नेन्द्र
(३) ..... श्रीमा ..... र शतलक्ष्मी
(४) ..... प्रसाद
(५) ..... वन्य गजेन्द्रमत
(६) ..... (स) उघञ्ज
(७) ..... विनीतभृत्य
(८) ..... पविमान
(९) ..... म्पणोपर ..... थ्यादिम्
(१०) ..... क्षेत्रचा क्षयं दत्त ..... (श्री) मानविहारे
(११) ..... मेत्यमत ..... तस्य तनय
(१२) ..... महिमा धर्म
(१३) ..... लक्ष्मी राजा ..... तिर ..... सर्व
(१४) ..... सन्धर्म एव ..... मा द्युतिमा ..... (न्) ईजे
(१५) ..... मखैरुदारै ..... भूमि ..... डकाया

- (१६) ... .. श्रयं निरूपम सत्वोदान्त ... ..
 (१७) ... .. ख्यातयशः स्वधर्मकर्मभुनय ... ..
 (१८) ... .. तनयो भिजातः सर्वानितिवर्त्तते ... ..
 (१९) ... .. णेनृपतोन्यः अनुपरत धर्मं ... ..
 (२०) ... .. करुणैकसम्प्रियः सदा दारणाम् ... ..
 (२१) ... .. तकठिनवाहुः केसरिमत्तम विक्रम ... ..
 (२२) ... .. स्थिरधोः याभिवभ्यतिवोक्षणमा ... ..
 (२३) ... .. मृगा केशरिणमिव रणेष्वभय ... ..
 (२४) पितृ निमित्तपाती शिक्षासौष्ठवविधान ... ..
 (२५) ... .. मतिमान् रूपवलसत्वतेजः श्रुत ... ..
 (२६) लनिधिः कलासु निपुणः प्रियवत् ... ..
 (२७) ... .. (साम्) शतं वर्षाणामाज्ञापयता विचिन्त्य ... ..
 (२८) ... .. निपुणम् श्रेयोथिना धृतिमता ... ..
 (२९) वरुण महेन्द्रवपुषा महता ... ..

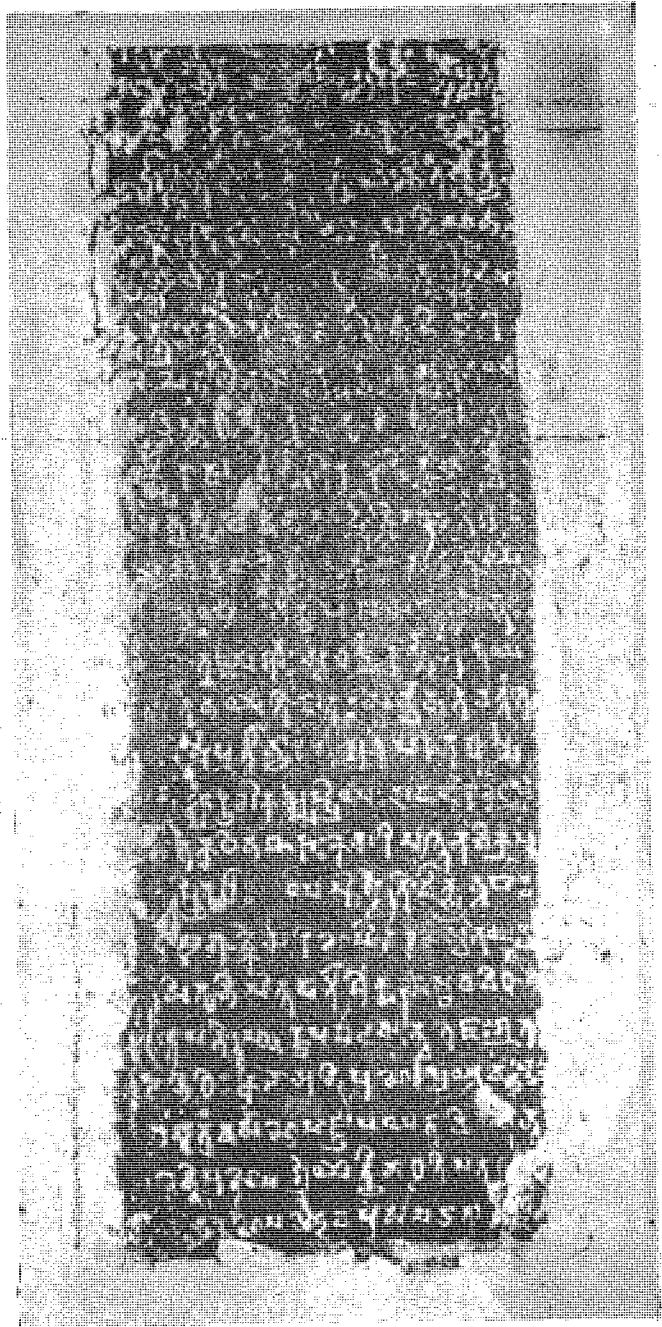
पाठभेद

पंक्ति	जोशीको	बज्राचार्यको	मेरो
(१)	...	मा ... .. न्य	मा ... .. न्य
(२)	... .. रदेवो	वसुत ... .. रदेवो	देवसुत ... .. रदेवो
(३)	... .. शतलक्ष्मि	श्रीमा ... .. रशतलक्ष्मी	श्रीमा ... .. र शतलक्ष्मी
(५)	... .. राजेन्द्र	वन्यगजेन्द्रभर्त्ता	वन्यगजेन्द्रभर्त्ता
(६)	... .. विधिज्ञ	... .. ज्ञ	र ... .. (स) ङघज्ञ
(९)	...	पर ... .. र्यादम्	म्पणोपर ... .. र्यादम्
(१०)	... .. नविहारे	(श्री) मान विहारे	(श्री) मानविहारे
(११)	... .. मैत्य तनय	मैत्यमत तस्यतनय	मैत्यमत ... .. तश्यतनय
(१२)	... .. महिम्ना	महिम्ना	महिम्ना धर्मं
(१३)	... .. क्षमीराजा ... .. सर्व	क्षमीराजा ... .. सर्व	क्षमीराजा . तिर . सर्व
(१४)	... .. सन्धर्मा	... .. सन्धमा	सन्धर्मा एक ... .. मा
(१५)	(म) खैरुदौर ... .. ङ काय	(म) खैरुदारै... भूमि... ङकाय	(म) खैरुदारै... भूमि... ङकाय
(१६)	... .. श्रेय	... .. श्रेय	... .. श्रयं ... ..
(१७)	... .. ख्यातयशा	ख्यातयशा	ख्यातयशा ... ..
(१८)	... .. करुणैकप्रियः सदारणम्	करुणैकसम्प्रियः सदा दारणाम्	करुणैकसम्प्रियः सदा दारणाम्
(२४)	... .. निमित्तपाती	पितृनिमित्तपाती	पितृ निमित्तपाती

चावहिलको अभिलेख

- (१) दुधैरैरिन्द्रियैः कृत्स्ना वाह्यते यैरियम्प्रजा दासवत्तानि सन्धार्थं कृपया परिपोड्य ता दानशील.....
- (२) सम्प्राम्यानुत्तर ज्ञानं प्रजा दुःखात्प्रमोचिता प्रमोच्य सर्व्वदुः खेम्यो योसौ शान्तम्पदङ्गतः
- (३) सङ्खिखद्य सुचिरङ्कालम्भवविच्छिदः किन्नरीजातकाकोष्णाशाना चित्रविराजितम्
- (४) चत्वारिंशत्सपन्वेह यत्रंधान्यस्य मानिकाः वर्षे वर्षेथ जायन्ते क्षेत्रन्ततादृशन्ददौ
- (५) भूयः सङ्घस्य मत्कार्थं पूजार्थन्च महामुनेः क्षेत्रन्दत्तन्तया यत्रह्यष्टाविंशति मानिकाः
- (६) विचित्रं देय धर्मममे कारयित्वेह यच्छुभम् स्त्रीभावंहि विराग्याहपुरुषत्वमवाप्य च शोककाम मया
- (७) .... माघवर्षे काले आषाढ शुदिव १० अस्यान्दिवस पूर्व्यायाम्भट्टारक महाराज श्री ... ..

स्वयम्भूको अभिलेख